

X. TÉTEL

ISTEN TEREMTŐ, LÉTBENTARTÓ ÉS EGYÜTTMŰKÖDŐ TEVÉKENYSÉGE

A filozófiai istentan nemcsak Isten létének igazoló érveit mutatja be, hanem az isteni természet filozófiai leírását is megkísérli. Aquinói Szent Tamás bölcséletileg is alátámasztható igazságnak tartja: Isten a világ teremtője, létben tartója és az e világi létezők tevékenységének végső lehetőségi feltétele.

1) Isten mint a világ teremtője

A görög gondolkodóktól idegen a semmiből való teremtés eszméje. Platón († Kr. e. 347) rendszerében a Démiourgosz nem a világ teremtője, hanem csak rendezője. Arisztotelész szerint a világ örök, és a mozdulatlan mozgó csak a változás oka. A világ gyökeres függőségét és a semmiből való teremtés eszméjét a zsidó és a keresztény gondolkodók kezdik hirdetni. A római keresztény gondolkodó, Hermasz (1. sz.) azt írja, hogy „egy az Isten, aki mindent megteremtett és elrendelt, s aki a nem-létezőből alkotott meg minden létezőt” (Poimén, Mand. 1). Antióchiai Theophilosz († 180) szerint „Isten ereje abban nyilvánul meg, hogy semmiből teremt azt, amit akar” (Prosz Autolükon 2, 4).

Aquinói Tamás († 1274) Isten teremtői tevékenységét és a világ teremtett voltát filozófiailag igazolható (tehát a kinyilatkoztatástól függetlenül is felismerhető) tételnek tartja: „azt kell mondanunk, hogy Isten semmiből hozta létre a dolgokat” (I q. 45 a. 2). A teremtést szabad és kizárólagosan isteni tettnek tekinti (vö. I q. 19 a. 3; I q. 45 a. 5). Azt tanítja, hogy a világ véges idővel ezelőtt történő teremtéséről csak a hitből tudunk, de azt, hogy Isten valóban véges idővel ezelőtt teremtette a világot, filozófiai szempontból nem tudjuk kellőképpen igazolni (vö. I q. 46 a. 2; II Sent. d. 1 q. 1 a. 5).

Az isteni *teremtés* (lat. creatio) fogalma: „a teremtés valamiféle dolognak teljes valósága szerinti és semmit sem előfeltételező létrehozása” (I q. 65 a. 3). A skolasztika az ilyen létrehozást semmiből való teremtésnek (lat. creatio ex nihilo) nevezi. A semmiből való teremtés egyrészt azt jelenti, hogy a teremtés előtt a létrehozandó dolog nincs meg, másrészt pedig azt, hogy Isten nem valamiféle eleve meglévő „alapanyagból” hozza létre a teremtendő valóságot. A semmiből való teremtést Szent Tamás „kiáradásként” (lat. emanatio) és részesülésként (lat. participatio) értelmezi (vö. I q. 45 a. 1; I q. 44 a. 1). Isten saját létéből „ajándékoz” a világnak, és a világ a végtelen isteni létben való részesülésként létezik, a nélkül azonban, hogy az isteni lét ez által csökkenne, vagy bármilyen módon változna. Ennek az ajándékozásnak és részesítésnek távoli hasonlóságát láthatjuk abban a tevékenységben, amelyben az igazságot megosztjuk másokkal az igazság csorbítása nélkül. – Minthogy a semmi és a valami közti végtelen „távolságot” csak végtelen erő tudja áthidalni, teremteni csak Isten képes (vö. I q.

45 a. 5). A szoros értelemben vett teremtésben a teremtmények még eszköz jellegű okként sem vehetnek részt (vö. II Sent. d. 1 q. 1 a. 3; De potentia q. 3 a. 4). – Szent Tamás a teremtést szabad isteni tevékenységnek tekinti, és elutasítja azt a véleményt, hogy a világ az isteni lét szükségszerű kiáradása. Álláspontját azzal indokolja, hogy a végtelenül gazdag isteni létet nem kényszerítheti sem belső, sem külső tényező a véges valóság létrehozására (vö. I q. 19 a. 4; Summa contra Gentiles I, 81-83).

Isten teremtői tevékenységének és a világ teremtett voltának *igazolása*:

a) A létesítő okok sorából vett istenérv rámutat, hogy az evilági okok csak változást előidéz, de nem létet adó okok: működésük előfeltételezi filozófiai értelemben vett anyagot és formát, valamint az anyagban lehetőségileg rejlő érthető programokat. Ezért, ha az okozatokra teljes magyarázatot akarunk adni, az evilági okokon kívül föl kell tételeznünk valamiféle létet adó okot is. A létet adó ok azonban csak teremtő ok lehet (vö. I q. 45 a. 5; De potentia q. 3 a. 4).

b) A létezők esetlegességéből kiinduló istenérv szerint mindannak, ami nem lényege erejében létezik, oka kell, hogy legyen. A filozófiai reflexió föltárja, hogy a világ létezői (s e létezők összessége) nem lényegük erejében léteznek. Az esetleges valóságok létének és feltételes szükségszerűségének végső magyarázata csak a lényege erejében létező teremtő ok lehet (vö. De potentia q. 5 a. 3).

c) Az a tény, hogy a különféle létezők korlátozott módon és nem azonos mértékben birtokolják a létet, arra utal, hogy nem lényegük erejében léteznek, hanem részesülés által. Mert ha lényegük erejében léteznének, létük nem lehetne fogyatékos. A részesülés által történő létbirtoklás fogalma azonban egyenértékű a teremtettséggel (vö. I q. 44 a. 1).

2) Isten létbentartó tevékenysége

Jóllehet a görög filozófusok is felismerték, hogy a természet az isteni alapra támaszkodik, Isten világ-fönntartó tevékenységét a keresztény gondolkodók kezdik kifejezetten hangsúlyozni. A kis-ázsiai származású Szent Ireneusz († 202) szerint a teremtett dolgok addig maradnak létben, ameddig Isten fönnmadásukat akarja (vö. Adversus haereses 2, 34, 3). Az alexandriai származású Órigenész († 254) azt tanítja, hogy Isten „erejével egybefogja az univerzumot és összetartja a világot” (Peri arkhón 2, 1, 3). Az észak-afrikai születésű Szent Ágoston († 430) szavai szerint Isten most is tevékenykedik, „s ha tevékenységét megvonná az általa teremtett dolgoktól, ezek megszűnnének létezni” (De Genesi ad litteram 5, 20, 40; vö. De civitate Dei 12, 25; Ep. 187, 4).

Aquinói Tamás azt tanítja, hogy a létezők fennmaradásának végső lehetőségi feltétele a „megőrző”, létben tartó isteni tevékenység: „valamennyi teremtmény rászorul az isteni megőrzésre. Valamennyi teremtmény léte ugyanis oly módon függ Istentől, hogy egyetlen pillanatra sem állhatnának fönn önmagukban, hanem

megsemmisülnének, ha az isteni erő tevékenysége nem őrizné meg őket a létben” (I q. 104 a. 1).

A *létbentartó isteni tevékenység* (lat. *conservatio in esse*) fogalma: A létezőket megőrző isteni tevékenység a teremtő tevékenység „folytatódása”: „A dolgok Isten általi megőrzése nem valamiféle új tevékenységgel történik, hanem a létet adó tevékenység folytatódásával, mely tevékenység kizárja a változást és az időbeliséget” (I q. 104 a. 1 ad 4). A létben tartás negatív szempontból azt jelenti, hogy Isten nem semmisíti meg a dolgokat; pozitív szempontból pedig azt, hogy biztosítja fennmaradásukat. A pozitív létben tartás egyrészt a romboló tényezők távol tartásával történik, másrészt azzal, hogy az isteni tevékenység egyenesen és kifejezetten a létező megőrzésére irányul. Ez egyrészt közvetett úton, azaz az evilági okok bevonásával történik, másrészt közvetlenül (vö. I q. 104 a. 2). Szoros értelemben csak a pozitív, a létező fennmaradását kifejezetten célzó és közvetlen isteni tevékenységet nevezünk megőrzésnek vagy létben tartásnak.

A létbentartó isteni tevékenység *igazolása*:

a) Ha a mozgató ok tevékenysége abbamarad, a mozgató ok szándékolta változás is megszűnik: mint ahogy a ház épülése is megszűnik, ha az építő felhagy tevékenységével. Kétségtelen, hogy a mozgató ok tevékenységének megszűnése nem vonja maga után valamennyi okozat megszűnését: mint ahogy az építés leállítása sem jár együtt a félig kész ház megszűnésével. Ám a létet adó okság esetében más a helyzet: a teremtmények csak részesülnek az isteni létből, de e részesüléssel nem kapják meg a lényege erejében fennálló isteni természetet. Ezért fennmaradásuk csak a létben tartó isteni tevékenység alapján lehetséges (vö. I q. 104. a. 1).

b) A létezők esetlegesek: nem lényegük erejében léteznek, hanem Istennek köszönhetik létüket. Ha adódna olyan pillanat, amelyben nem szorulnának rá Isten létben tartó tevékenységére, ez azt jelentené, hogy egyszerre lennének teremtmények (esetlegesek) és teremtésre nem szoruló (önmaguk erejében fennálló) valóságok. Minthogy ez képtelenség, föl kell tételeznünk, hogy az esetleges létezőket Isten tartja létben (vö. De potentia q. 5 a. 2).

c) „A hatóok benyomása a hatóok tevékenységének megszűntével csak akkor marad meg az okozatban, ha az okozat természetévé válik... Ami azonban felsőbbrendű természethez tartozik, semmilyen módon sem marad meg a hatóok tevékenysége után: miként a fény sem marad meg az áttetsző testben, ha a fényforrást eltávolítjuk. A lét azonban egyetlen teremtett dolognak sem természete vagy lényege, hanem egyedül Istené. Tehát egyetlen dolog sem maradhat létben az isteni tevékenység megszűnésével” (ScG. III, 65).

3) Isten együttműködő tevékenysége

Arisztotelész szerint a világon minden változás a mozdulatlan mozgató hatására történik. A keresztény gondolkodók kezdettől fogva vallják, hogy a

természeti létezők és az ember tevékenységét Isten alapozza meg. Szent Ágoston azt mondja, hogy Isten az általa teremtett létezőkben szüntelenül tevékenykedik (vö. De Genesi ad litteram 4, 12, 23; De civitate Dei 7, 30). Az isteni együttműködés a szabad akaratból fakadó tettekre is kiterjed: „Kétségtelen, hogy mi akarunk, amikor valamit akarunk; de Ő teszi, hogy a jót akarjuk. Kétségtelen, hogy mi tevékenykedünk, amikor valamit teszünk; de az akaratnak hatékony erőt nyújtván Ő teszi, hogy cselekedjünk. Ő, aki kezdeményezője annak, hogy akarjunk, véghezvivően működik együtt az akaró lényekkel. Azt tehát, hogy akarjunk, nélkülünk teszi, de amikor akarunk, és úgy döntünk, hogy tegyünk valamit, együttműködik velünk” (De gratia et libero arbitrio 16, 32 és 17, 33).

Aquinói Szent Tamás szavai szerint „minden Isten erejében tevékenykedik” (I q. 105 a. 5). Isten nemcsak teremt és létben tartja a létezőket, hanem együttműködik velük. Ezért a létező tevékenysége egyszerre tulajdonítandó Istennek és a tevékenykedő létezőnek (vö. Summa contra Gentiles III, 70; I q. 83 a. 1 ad 3).

Az *isteni együttműködés* (lat. concursus divinus) fogalma: Az együttműködés nem más, mint Istennek a teremtmény tevékenységére gyakorolt befolyása, amellyel a teremtmény saját működését lehetővé teszi. Másként fogalmazva: az együttműködés a teremtő és létben tartó isteni tevékenység „dinamikus meghosszabbodása”, amely a teremtmény saját tevékenységét hozza létre. Az isteni tevékenység az evilági létező cselekvésének nem vetélytársa, hanem a létező autonóm tevékenységének transzcendentális föltétele: „az, hogy Isten működik a dolgokban, úgy értendő, hogy maguk a dolgok mégis saját tevékenységgel rendelkeznek” (I q. 105 a. 5). A létező autonóm tevékenységét lehetővé tevő isteni működésben a skolasztikusok általában két mozzanatot különböztetnek meg: az egyiket előzetes együttműködésnek (lat. concursus praeivus) vagy előzetes fizikai indításnak (lat. praemotio physica) nevezik, a másikat kísérő vagy egyidejű együttműködésnek (lat. concursus simultaneus). E kifejezések nem szerepelnek Szent Tamásnál, de tanításából kiviláglik, hogy ő is különbséget tesz e két mozzanat között (vö. Summa contra Gentiles III, 67; De potentia q. 3 a. 7).

Isten együttműködése az emberi *akaratból fakadó tettekre* is kiterjed, anélkül, hogy megszüntetné az ember szabadságát: „Isten tehát mind a természeti, mind az akarattal rendelkező okoknak első mozgató oka. S mint ahogy a természeti okokat mozgató nem fosztja meg őket attól, hogy tevékenységük természetükből eredjen, ehhez hasonlóan az akarattal rendelkező okokat mozgató nem fosztja meg őket attól, hogy tetteik akaratukból fakadjanak, hanem éppen ezt biztosítja számukra: Ő ugyanis minden létezőben a létező sajátosságának megfelelően működik” (I q. 83 a. 1 ad 3). Az ember szabad akaratát Isten mozgató az akarás tevékenységének gyakorlása szempontjából, de az akarat tárgyát, a cselekvés fajtáját az ember határozza meg (vö. I-II q. 9 a. 6 ad 3; De potentia q. 3 a. 7 ad 13). Ez a mozgató egyrészt azért nem visz kényszer az akarat mozgásba, mert Isten az egyetemes jó felé mozgató az akaratot, és így szabadon hagyja az embert a véges értékek választásának irányában (vö. De malo

q. 6 a. un.). Másrészt az emberi akaratot első valóságból második valóságba vivő isteni tevékenység az akarás gyakorlásának szempontjából sem fosztja meg az embert a kezdeményezéstől. Az isteni együttműködés nem vetélytársa az emberi kezdeményezésnek, hanem állandóan azt biztosítja, hogy az emberi akarat szabadon tudja mozgatni önmagát (vö. De malo q. 3 a. 2 ad 4).

Minthogy az isteni együttműködés egyetemes, kiterjed az ember *bűnös tevékenységére* is. Ennek ellenére a bűnt mégsem Isten követi el, hanem az ember. Szent Tamás így fogalmazza meg ezt a gondolatot: „a tevékenység Istentől van, de a bűn még sincs Istentől” (De malo q. 3 a. 2). A bűnös tevékenységben két „mozzanatot” kell megkülönböztetnünk: magát a tevékenységet (mint létet és létnövekedést) és a tevékenységben mutatkozó hiányosságot. Az első mozzanatot Isten alapozza meg, a hiányosságért azonban csak az ember hibáztatható. A hiányosság, azaz a bűn abból adódik, hogy az ember a kötelező magasabb rendű érték helyett az alacsonyabb rendű értéket választja. Másként fogalmazva: a cselekedet azáltal válik bűnössé, hogy az ember korlátozza vagy megállítja akaratának Istentől eredő lendületét, amely az egyetemes jó felé mutat. A bűn tehát nem pozitív létmozzanat, hanem tagadásból eredő hiányosság, és ez a tagadás kizárólag az ember műve. Mint ahogy a sántításban mindaz, ami mozgás, a mozgató erőtől ered, és a sántítás a láb görbeségéből adódik, ehhez hasonlóan a bűnös tevékenységben is mindaz, ami pozitív létmozzanat, Istentől származik, de a bűn, a hiányosság a fogyatékos emberi akaratra vezetendő vissza (vö. I q. 49 a. 2 ad 2; De malo q. 1 a. 3).

A létezők öntevékenységét megalapozó isteni együttműködés *igazolása*:

a) A tevékeny létező önmagát mozgatja. Ez még a kívülről befogadott mozgatás esetében is érvényes, mert a mozgató valóság tevékenysége egyben a befogadó létező tevékenysége (vö. I Sent. d. 37 q. 3 a. 1 ad 3; I-II q. 57 a. 5 ad 1). Ezért minden tevékenység önfelülmúlás: a létező saját lehetőségi létét önmagától viszi valóságba. A létező tevékenységében mutatkozó önfelülmúlást csak az isteni együttműködés föltételezésével magyarázhatjuk. Isten tiszta valósága áthatja a létező tevékenységét (s ezzel képessé teszi az önfelülmúlásra), de a tiszta valóság mégsem megy át a teremtmény tulajdonába: mert ha a tiszta valóság a teremtmény tulajdonává válna, a teremtmény nem szorulna rá az önfelülmúlásra (vö. I-II q. 109 a. 9; I q. 8 a. 1).

b) A tevékenység (a lehetőségi lét megvalósítása) léttöbbletet eredményez. Ha ezt a léttöbbletet a világban levő energiák eltolódásával vagy átcsoportosulásával akarjuk magyarázni, tévúton járunk, mert ez az út a tevékenység és a fejlődés valóságának tagadásához vezet. Minthogy a teremtmény nem adhat létet, a tevékenységben jelentkező léttöbbletet (amely a világ egészéhez viszonyítva is többlet) csak az isteni együttműködéssel magyarázhatjuk (vö. I q. 45 a. 5; I q. 105 a. 5; II Sent. d. 1 q. 1 a. 4). A korlátlan valósággal azonos isteni tevékenység áthatja a létező tevékenységét (vagyis képessé teszi a létezőt arra, hogy tevékenységével valódi léttöbbletet hozzon létre), de a létnövekedést

biztosító isteni tevékenység mégsem kerül át a létező tulajdonába; mert ha a létet adó isteni tevékenység átmenne a létező tulajdonába, a létező feltétlen valósággá válna, s nem szorulna rá létének teljesebbé tételére (vö. De potentia q. 3 a. 7).

c) Mivel szoros értelemben semmi sem mozgathatja önmagát, föl kell tételeznünk, hogy az emberi akaratot az akarattól különböző valóság viszi első valóságból második megvalósultságba. Ennek az akarattól különböző valóságnak belülről és az egyetemes jó irányába kell mozgatnia az akaratot: mert ha nem belülről mozgatná az akaratot, megszüntetné annak öntevékenységet; s ha nem az egyetemes jó felé mozgatná, lerombolná az emberi akarat szabadságát. Ezért az akarat öntevékenységének és szabadságának végső lehetőségi feltétele csak az isteni együttműködés lehet (vö. I q. 105 a. 4; Summa contra Gentiles III, 88).

Probléma: Az isteni együttműködés fogalmát a tomista és a molinista iskola ellentétes módon magyarázza.

Az Aquinói Tamást követő úgynevezett tomista iskola fő képviselője a spanyol domonkos szerzetes, *Domingo Bañez* († 1604). Ő azt tanítja, hogy a teremtmény minden tevékenységéhez Isten részéről „előzetes fizikai mozgatás” (lat. praemotio physica; concursus praevius) szükséges. Ez az előzetes isteni indítás egyben előzetes meghatározás is (lat. praedeterminatio physica), mert a tevékenység gyakorlásának és fajtájának szempontjából egy valamire határozza az akaratot. Minthogy azonban ez az előzetes meghatározás az akarat természetéhez igazodva történik, az előzetes isteni indítás nem szünteti meg az ember szabadságát.

A spanyol jezsuita teológus és bölcsele, *Luis Molina* († 1600) nevéhez fűződő molinista iskola elutasítja az előzetes isteni indítás hipotézisét, s csak az egyidejű együttműködést (lat. concursus simultaneus) fogadja el. E felfogás szerint az isteni együttműködés akkor kezdődik, amikor az akarat lehetőségi létből valóságba megy át. A szabad döntést megelőzően Isten csak közvetve és csak erkölcsileg hat az ember akaratára.

Válasz: A tomista magyarázat Isten feltétlen elsőbbségét hangsúlyozza, és magyarázatot ad arra, hogyan kerül az akarat lehetőségi létből valóságba. De Bañez tanítása nem teszi világossá, hogy az emberi akarat hogyan lehet szabad. Föltevésében az akarat szabadsága pusztán követelménynek látszik. Molina könnyen magyarázza az akarat szabadságát, de tanítása nem ad megfelelő választ arra a kérdésre, hogy hogyan kerül az akarat lehetőségi létből valóságba. Mindkét gondolkodó elköveti azt a hibát, hogy az isteni együttműködést valamiképpen az emberi tevékenység vetélytársának tekinti. Nem veszik észre, vagy legalábbis nem hangsúlyozzák kellőképpen, hogy az isteni együttműködés lényege a teremtmény önálló tevékenységének biztosításában áll (vö. I q. 83 a. 1 ad 3; II Sent. d. 25 q. 1 a. 1 ad 3).